

УДК 93/94(477) «14/15»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.spec.19>

ДОКТРИНА ТА ІДЕОЛОГІЯ СТРИГОЛЬНИЦТВА ЯК СПРОБА ФОРМУВАННЯ НОВОЇ СВІТОГЛЯДНОЇ ПАРАДИГМИ НА ТЕРЕНАХ ПІВНІЧНО-СХІДНИХ РУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У XIV – НА ПОЧАТКУ XV СТ.

Ткачук Анатолій,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0001-5219-8571

У статті проаналізовано основні елементи віровчень стригольників, виявлено їхні особливості на основі детального аналізу доступних для нас джерел. Розгляд доктрини та ідеології здійснено виходячи з розуміння того, що рух стригольників був досить локальним у часі та просторі.

Наголошено на тому, що даний єретичний рух охопив лише Новгород і Псков, скоріш за все, навіть без округи, тобто був міським рухом. Але навіть у межах найбільших міст північно-східних руських земель він не став достатньо масовим, аби наповнити повідомленнями про себе сторінки літописів.

Попри це, стригольництво спричинило листування новгородської й псковської влади (світської та духовної) з вищими ієрархами церкви – константинопольським патріархом і московським митрополитом. Це свідчить про серйозність проблеми, що постала перед церквою в Новгороді та Пскові. Підтвердженням цієї тези слугують активні заходи щодо викорінення першого організованого єретичного руху в Північно-Східній Русі – гоніння архієпископа Мойсея, антистригольницька місія архієпископа Діонісія, викриття єпископа Стефана Пермського, можливо, соборний суд під головуванням Новгорода та Пскова.

Звернено увагу на те, що стригольники не були цілком оригінальними релігійними мислителями. Їхній світогляд навряд чи докорінно відрізнявся від церковного. В ідеологічній доктрині не було інтелектуально-витонченого гуманістичного критицизму чи раціоналізму. Водночас стригольницька доктрина була догматично бездоганною, що визнавали навіть найзапекліші її опоненти.

Загалом єресь стригольників розглядається як своєрідний релігійний феномен духовного життя в означеному регіоні Східної Європи. Віровчення єретиків трактується передусім як реакція частини населення на трансформацію статусу церкви в суспільстві та шляхів і методів його досягнення. Ведучи гостру полеміку з офіційною церквою, стригольники заперечували основні християнські догмати, сповідалися матінці-землі, не визнавали духовенство станом, наділим благодаттю, та звинувачували священників у поставленні «по мзді». Швидке поширення таких ідей у Новгороді та Пскові стало причиною активної боротьби офіційної Церкви з єретиками.

Ключові слова: доктрина, духовенство, єресь, ідеологія, мзда, світогляд, стригольники, хіротонія.

Tkachuk Anatolii. The doctrine and ideology of strigolism as an attempt to form a new worldview paradigm on the territory of the North-Eastern Rusi lands in the 14th – early 15th centuries

The article analyzes the main elements of the beliefs of the strigolniks, reveals their features based on a detailed analysis of the sources available to us. The consideration of doctrine and ideology was carried out based on the understanding that the strigolnik movement was quite local in time and space.

It is emphasized that this heretical movement covered only Novgorod and Pskov, most likely even without the district, that is, it was an urban movement. But even within the largest cities of the north-eastern Russian lands, it did not become massive enough to fill the pages of chronicles with reports about itself.

Despite this, strigolism caused correspondence between the Novgorod and Pskov authorities (secular and spiritual) with the highest church hierarchs - the Patriarch of Constantinople and the Metropolitan of Moscow. This testifies to the seriousness of the problem facing the church in Novgorod and Pskov. This thesis is confirmed by active measures to eradicate the first organized heretical movement in North-Eastern Russia - the persecution of Archbishop Moisei, the anti-strigolnitsa mission of Archbishop Dionysius, the exposure of Bishop Stefan of Perm, possibly the cathedral court presided over by Novgorod and Pskov.

Attention was also paid to the fact that the strigolniks were not completely original religious thinkers. Their worldview was hardly fundamentally different from that of the church. There was no intellectually sophisticated humanistic criticism or rationalism in the ideological doctrine. At the same time, the Strigolnitsa doctrine was dogmatically impeccable, as even its most ardent opponents recognized

In general, the heresy of the strigolniks is considered as a kind of religious phenomenon of spiritual life in the specified region of Eastern Europe. The creed of heretics is interpreted, first of all, as a reaction of a part of the population to the transformation of the status of the church in society and the ways and methods of its achievement. Waging a sharp

polemic with the official church, the strygnolniks denied the main Christian dogmas, confessed to Mother Earth, did not recognize the clergy as an estate endowed with grace, and accused priests of being appointed "for wages." The rapid spread of such ideas in Novgorod and Pskov became the reason for the active struggle of the official church with heretics.

Key words: doctrine, clergy, heresy, ideology, wages, worldview, strygnolniks, ordination.

Істотним чинником релігійно-культурного життя в XIV–XV ст. були єретичні течії. Слово ересь походить від грецького *haireisis*, що означає «вибір», «окреме вчення». Згодом під ерессю стали розуміти небезпечне для офіційної Церкви відхилення від обов'язкових засад учення, культу, практики. Осередками єретичної думки виступили переважно міста, де виникали умови для ширшого утвердження гуманістичного світогляду, появи елементів раціонального осмислення дійсності.

У західному християнстві поняття ересі найчастіше відносять до тих вірувань, які були піддані анафемі на одному зі вселенських соборів, визнаних католицькою Церквою. На Сході «ересь» є менш конкретним поняттям і може розумітися як відхилення від церковної традиції.

Стригольництво як єретичний рух зародилося наприкінці XIV ст. у Пскові, згодом набуло поширення у Твері, Новгороді, а звідти перекочувало в Москву і впродовж століття продовжувало боротися з офіційною Церквою.

Поширення стригольництва в найбільших містах означеного регіону, дає підстави стверджувати, що це була типова міська ересь. Основними її прихильниками, з одного боку, були посадські люди – ремісники та торговці, а з іншого – плебейські елементи.

Сьогодні в історіографії існує кілька версій про генезу ересі. Однак це важливе питання не є предметом даного дослідження.

Одним із найголовніших пунктів у доктрині стригольників була критика духовних осіб і осуд їх за те, що вони займали свої посади не завдяки особистим моральним якостям і професіоналізму, а через мзду (фактично хабарництво).

Згідно з традиціями православної Церкви, людина, що займала посаду священника, мала перед цим пройти таїнство хіротонії – обряду поставлення у священнослужителі. Він полягав у тому, що вища духовна особа клала свою руку на голову того, хто посвячувався, та читала молитву. Уважалося, що таким чином на кандидата в священники сходила Божя благодать і він ставав висвяченим на певний духовний сан [14]. Однак ще в давні часи встановилася традиція, за якою поставлення в священнослужителі здійснювалося за певну плату вищим духовним особам, що здійснювали це посвячення. Це суперечило церковним канонам і моральним нормам. Розмір цієї плати не був чітко фіксованим, а тому вище духовенство часто намагалося виманити з кандидата в священники якомога більшу суму [4, с. 69]. Таким чином, таїнство хіротонії перетворилося на своєрідну торгівлю церковними посадами і стало відбуватися, як тоді казали, «по мзді».

Одне з рішень Володимирського собору 1274 р. стосувалося обмежень мзди та симонії. Відтепер за таїнство хіротонії встановлювалася фіксована оплата – не більше 7 гривень [9]. Це рішення, по суті, дало змогу ще більше зловживати практикою поставлення «по мзді».

Стригольники почали боротьбу проти духовенства від самого початку свого існування. У грамоті константинопольського патріарха Ніла йдеться: «Вся єретикимняще святителя і священники и вся клирики, и прочаа люди христьяны, яко се поставляющия и поставляемя, себе же токмо правоверныхмняще» [5]. Єпископ Стефан у своєму «Повчанні» з обуренням засуджував стригольника: «Оклеветал весь вселенський събор, патриархов и митрополитов, и епископов, и игуменов, и попов, и весь чин священнический, яко не по достоянию поставляеми» [13]. Це дає підстави стверджувати, що стригольники вважали незаконним висвячення не лише місцевих священників, а й вселенських патріархів, які, на їхню думку, теж були поставлені на свої посади «по мзді».

У XV ст. стригольники продовжували виступати з критикою духовенства. Так, у грамоті митрополита Фотія 1416 р. йшлося про єретиків таке: «На истинну и на православную христьянскую веру възлагают ложная, и на великое божие священство, вышшее великого ангельскаго ликостояния» [11]. У цій же грамоті митрополит наводить довгий список правил, які закріплюють порядок поставлення в священники, та суму внеску, який необхідно було заплатити за ту чи іншу духовну посаду.

У «Повчанні» Стефана Пермського наголошувалося: «Тако и нене стригольницы, ни священна имущи, ни учительскаго сана, сами ся поставляют учителя народа» [13]. Із цього твердження можна зрозуміти, що стригольники взагалі заперечували статус духовенства як особливої суспільної верстви. Вони вважали, що проповідником у них може бути будь-хто з бажаючих. Водночас аналіз джерел засвідчує, що духовним учителем стригольників могла стати лише освічена людина, знавець біблійних текстів та вмілий оратор.

Згідно з канонами православної Церкви, лише та особа, яка пройшла через таїнство хіротонії, мала право проводити службу й бути духовним учителем. Стригольники ж запевняли, що миряни теж мають право на проповідь та духовне наставництво. Як приклад вони наводили слова апостола Павла: «Вы же, стригольницы, глаголете, еже Павел и простому человеку повеле учить» [13].

У джерелах XV ст., зокрема у грамоті митрополита Фотія 1427 р., чітко простежується ще один елемент доктрини стригольництва – невизнання інституту чернецтва. «Слышу тех некоторых, яко отступлены от бога, о своїм крестыанстве небрегуще, но и чин великого божиа священства, иночества яко ни во что же полагающе, но и умаляюще» [12], – писав митрополит.

Скоріше за все, виступ стригольників проти чернецтва був конкретною дією, яка завдавала удару по феодалній земельній власності. Відомо, що за часів середньовіччя Церква була великим землевласником і більша частина цих земель знаходилася у володінні монастирів. Тому, заперечуючи існування чернецтва, стригольники виступали й проти його земельних володінь.

Гостро критикували єретики й поведінку духовних осіб, яку вважали неприйнятною для такого рівня людей, а також їхній спосіб життя: «Сии учителя пьяницы суть, ядят и пьют с пьяницами, и взимають от них злато и сребро и порты, от живых и от мертвых» [13]. Окрім звинувачень у пияцтві та ненаситності, єретики засуджували духовенство за грошолобство та наживання власних статків за чужий рахунок.

Особливим було ставлення стригольників і до святих текстів. Хоча проповідники єретиків були обізнані з християнською літературою, однак відносилися до неї досить критично, тому деякі відомі твори трактували по-своєму. Це стосувалося також і Євангелія [6, с. 47].

У джерелах містяться згадки про те, що саме Євангеліє вивчалось стригольниками: «Вы же, стригольницы, почитая святое Еуаггелие». Церква рекомендувала прихожанам безумовно дотримуватися Святого Письма. Стригольники ж вдумливо аналізували його, використовували певні уривки для трактування свого віровчення та критики багатьох аспектів діяльності православної Церкви. Саме тому в «Поучении Стефана Пермского» наголошувалося на справжньому значенні Євангелія: «Не того делядал Христос Еуаггелие в мир, чтобы почитая его, смотрити того слова, чим бо кого укорити, но того деля да лесть Христос Еуаггелие, егда почитаяего, себе укоряти, и преже себе управляем» [13].

Тут доречно згадати про мешканця Пскова протопопа Іова, якого шанували місцеві жителі за те, що «от Бога сице дарова ся ему протолковати всякого писания Ветхаго и Новаго Завета» [1, с. 152]. Тобто саме знання біблійних текстів та змога трактувати Святе Письмо, а не заслуги в певній діяльності, принесли йому славу та пошану від людей.

Ще одним пунктом у віровченні стригольників було заперечення причастя. Мабуть, єретики відхиляли це таїнство тому, що не сприймали його здійснення недостойним цього духовенством. Про це може свідчити уривок із «Поучения русского епископа Стефана против стригольников»: «Егда священник службу служит, тога иметиего, яко Христа в Сионе с ученикы вечерявша, и тако достойно причаститися от руки его, яко от руки Христовы, а не разсужая и не распытывая о ереси божиин, аще достоин, или не» [13].

Дослідниця Н. Казакова дає інше трактування і вважає, що причини відторгнення єретиками причастя не були такими поверховими. Вона наголошує на тому, що в основі невизнання стригольниками цього таїнства були більш принципові погляди, інакше Стефан Пермський у своєму «Поучении» не обґрунтовував би так детально його сенс і важливість. Тому Казакова стверджує, що єретики відхиляли причастя як щось не зрозуміле з погляду розуму, тобто виступали до певної міри як представники раціоналізму [6, с. 48].

Критично ставилися єретики і до іншого таїнства – сповіді. Вони не вважали духовенство таким, що може «взяти и разрешати грехи». Знову ж таки, заперечення цього таїнства було логічним продовженням критики духовенства.

Звичній для християн сповіді духовним особам стригольники протиставляли сповідь землі – один з основних обрядів їхньої релігійної практики. Єпископ Стефан повідомляє, що цей елемент віровчення був уведений зачинателем єресі Карпом: «Сю бо злую сеть диявол положил Карпом стригольником, что не велели споведатися к попом, дабы от попов честь ерейскую отнял, еже им Христос дал вязати и разрешати грехи» [13].

Б. Рибаків допускає, що не варто звинувачувати стригольників у запереченні одного з найважливіших християнських таїнств. Єретики, на його думку, сповідалися безпосередньо Богу, просто місцем цієї сповіді був не храм, а природа, матінка-земля, через яку можна було передати Всевишньому всі свої гріхи. Обґрунтування такої сповіді стригольники знаходили в переконанні, що для зв'язку між людиною і Богом не потрібно посередників. У цьому елементі віровчення фактично виявлявся певний

гуманізм єретиків, адже сповідь один на один із Господом, на їхню думку, давала людині відчуття особистої незалежності та розкутості під час покаяння [15, с. 99].

М. Тихонравов прирівнював обряд сповіді землі, який існував у стригольників, до схожого обряду німецьких єретиків. При здійсненні покаяння вони лягали у велике коло і розміщувалися відповідно до глибини свого гріха. Потім духовний учитель проходився по цьому колу і кожного вдаряв джгутом.

Ще одну точку зору висловив О. Афанасьєв. Він указував на те, що обряд сповіді землі у стригольників міг походити від давніх слов'янських звичаїв і ритуалів. Дослідник зібрав багато приказок, описів обрядів, народних прикмет слов'ян, які висловлювали в них свої вірування про землю, уважаючи її наділеною надприродними силами та енергією [16, с. 142–150].

В. Мильков розглядав обряд сповіді землі як наслідування язичницьких вірувань, в основі яких було шанування неба і землі. Він уважав, що стригольники сприймали Бога як частину природи, а основою їхнього сприйняття світу був пантеїзм [10, с. 120]. Однак це твердження виглядає досить суперечливим, позаяк у джерелах немає свідчень чи коментарів щодо поклоніння стригольників небу. У грамоті від 23 вересня 1427 р. митрополит Фотій наголошував, що стригольники пропагували не культ неба в язичницькому розумінні, а культ небесного Бога, тобто Господа в розумінні християн, якому єретики поклонялися не гідні: «Тие стригольници, отпадающеи от бога и на небо взирающе беху, тамо отца себе наричают... но како смеют, от земли к въздуху зряще, бога отца себе нарицающе, и како убо могут отца себе нарицати?» [12].

М. Печников у одній зі своїх статей дає трактування фрази митрополита Фотія зі згаданої вище грамоти про те, що стригольники «на небо взирающе беху, тамо отца себе наричают». Він вважає, йдеться про розспівування молитви «Отче наш», при цьому дивлячись на небо. Церковні служби в єретиків, скоріше за все, проводилися на вулиці. Згідно з канонами, молитися несвященникам і поза межами вівтаря (окрім літургії) не заборонялося. Позаяк стригольники були відлучені від Церкви, то Фотій і вважав їх не гідними звертатися до Бога Отця [10, с. 123].

Проаналізувавши останню грамоту митрополита проти стригольників від 23 вересня 1427 р., можна зробити висновок: єретики ніяк не персоніфікували Бога, не поклонялися іконам та іншим його зображенням. Вони уявляли його як надприродну силу. Під час покаяння опускалися на землю та припадали до неї обличчям. Так само під час молитви вони не уявляли подобу Господа перед собою, а піднімали погляд угору і зверталися до неба, до невидимого Бога [12].

Заперечення заупокійно-поминального культу було ще одним з елементів віровчення стригольників. Вони відхиляли поминальні служби, трапезу та роздачу милостині. Єретики наполягали, що «... не до стоит де над мрътвыми пети, ни поминати, ни службы творити, ни приноса за умершаго приносите к церкви, ни пиров творити, ни милостыни давати за душу умершаго».

Цікавим є ще один фрагмент із «Поучения» Стефана Пермського: «Глаголють бо стригольницы о нынешних святителех и о попе хчто не достойны де их службы, яко не нестяжаша, но имения взимають у хрестьян, подаваемое им приношение за живыя и за мертвыя» [13]. Ця теза може свідчити про те, що єретики не так заперечували заупокійно-поминальний культ, як виступали проти духовенства та зловживань священників під час його здійснення.

Можна припустити, що таке ставлення єретиків до похоронних обрядів могло бути спричинене тим, що наприкінці XIV ст. у руських землях вони почали активно формуватися та ускладнюватися. Із поглибленням майнового розшарування люди стали більш виражено показувати турботу про померлих. Раніше всіх ховали у звичайних могильних ямах, без монументального облаштування. Із XIV ст. починають з'являтися поховання в трунах, колодах та навіть кам'яних саркофагах. У церквах поширювалися форми турботи про померлих як сорокоуст, поминальні служби, що могло послужити чинником, який змусив стригольниківне сприймати нові канони заупокійного культу. Це було своєрідною реакцією на введення нових форм благочестя [1, с. 200].

Стефан Пермський робить акцент на запереченні стригольниками елементів ушанування померлих не лише через те, що це було звернено проти духовенства, а й тому, що це зачіпало інтереси Церкви в матеріальному плані. Милостині, пожертви, плата за заупокійні молитви становили значну частину прибутків священників. «Вклады по душе» були основою фінансування і джерелом розширення церковної земельної власності, адже досить часто ці пожертви здійснювалися у формі передачі благодійником свого земельного наділу [6, с. 49]. Заперечення цих внесків суперечило інтересам Церкви як феодального власника.

Стригольники не були закритою сектою, збори якої проходили цілком таємно. Про це може свідчити ще одна теза з «Поучения» єпископа Стефана, у якому він дає настанови християнам про те, як не варто себе поводити, ставлячи у приклад єретиків: «Тако же молитися Христос в тайне повеле,

всякого тщеславна и високоумна убежати, не молитися на распутиях и на ширинах градных, ни виситися словесы книжными». Ці слова можуть свідчити про те, що стригольники молилися та проводили проповіді на вулицях, тим самим значно спрощуючи вступ до їхньої громади всім бажаючим.

Єретики дотримувалися суворих життєвих правил. Це визнає навіть Стефан Пермський, але пояснює цю високоморальність стригольників як лицемірство та нещирість з їхнього боку та як спосіб маніпулювання людьми для залучення їх в общину єретиків: «Таковыи жебеша еретицы, постницы, молебницы, книжницы, лицемерницы пред людми чисти творящеса, аще бо бы не чисто житце их видели люди, то кто бе веровалере сиих?» [13].

Оскільки стригольники виступали проти матеріальних зловживань із боку Церкви, то, на думку Н. Казакової, можна припустити, що єретики не володіли якимось значимим майном та земельними наділами. Дослідниця вказує, що нестяжательство з точки зору стригольників було нормою для всіх їхніх прихильників. Однак не відомо, що насправді стояло за цим принципом: заклик відмовитися від нагромадження майна і збагачення чи, як в ідеології деяких єретичних течій Західної Європи, тенденція до матеріальної рівності в суспільстві [6, с. 51–52]. Скоріш за все, нестяжательство єретиків було проявом засудження основ феодального суспільства з його майновою та соціальною нерівністю, яка підтримувалася та визнавалася Церквою.

Лідери й очільники стригольництва, за свідченням джерел, загалом були освіченими людьми. Навіть противники ересі вказували на це, називаючи стригольників книжниками. Єретики створили навіть власне писання: «Писание книжное, еже и списа на помощь ереси своей» [13]. Цілком імовірно, що у стригольників була своя література, «періодичні видання», збірки, які містили інформацію про основи віровчень, діяльність членів громад. Однак ці писемні пам'ятки не дійшли до наших часів бо, ймовірно, були знищені Церквою під час репресій проти них.

Дослідники Н. Казакова та Я. Лур'є у своїй праці про єретичні рухи в північно-східних руських землях указують на цікавий факт: окрім основного традиційного напрямку стригольників, у XV ст. виділилася ще одна течія. Про це можна судити з грамоти митрополита Фотія від 22 червня 1427 р. У ній, окрім закликів до боротьби проти єретиків, митрополит пише: «И вы убо, священници, никало приношения тех. принимайте к церквам божиим, и отлучайте таковых и отметаите, яко согнили яуды, от здраваго тела церкви Христовы» [12]. Із цих слів можна зрозуміти, що не всі стригольники розривали свої стосунки із Церквою й продовжували відвідувати храми та службу Богу. Можна припустити, що ця частина єретиків не зовсім поділяла ставлення очільників руху щодо релігійних таїнств, догматів православної Церкви, однак підтримувала критику духовенства та звинувачення священників у поставленні через «мзду». Тільки в такому разі логічним виглядає пояснення, чому стригольники, яких згадує Фотій у своїй грамоті, продовжували відвідувати Церкву. Цю частину єретиків можна вважати своєрідним поміркованим крилом руху.

Паралельно існувало й радикальніше крило стригольництва. Воно сформувалося в першій половині XV ст. і дотримувалося тих самих поглядів, що й основна маса єретиків, доповнюючи їх дещо категоричнішими висновками. «Слышу тех. некоторых, яко отступлены от бога, о своём крестьянстве небрегуще, но и чин великого божия священства, иночества яко ни во что же полагающе, но и умаляюще; и тех, по слышанию слышу, иже яко саду кее монем проклятым подражающе суть, еже и яко и воскресенію не надеюще быти няху» [12], – пише митрополит Фотій. Якщо основна течія стригольників заперечувала весь заупокійно-поминальний культ, то ця частина єретиків, про яку йдеться в джерелі, не вірила у воскресіння мертвих. Із цього випливає й те, що радикальне крило єретиків, скоріше за все, заперечувало існування Страшного суду, раю і пекла, адже якщо не існує воскресіння мертвих, то й судити та вибирати тобі «оселю» немає кому [6, с. 65]. Однак доступні для нас джерела не дають змоги аргументовано підтвердити цю тезу.

У цій же грамоті митрополит згадує про те, що Бог, окрім неба, існує також і на землі. Тут він уподібнений в образах духовних осіб, які наділені божественною силою та владою. Церква як їхній осередок, згідно з основами православ'я, вважалася небом на землі. Стригольники не поділяли це твердження. Фотій пише, що єретики «не имут чисте веровати православ'я истинаго, ни к божьим церквам, к небу земному, не имут быти прибегающе» [12], тобто вони не визнавали за православною Церквою приписаного їй статусу осередка присутності Бога на землі. Стригольники кінця XIV ст. на відміну від згадуваних у джерелі єретиків були менш радикальними та безкомпромісними у своїх висловлюваннях щодо православної Церкви і не визнавали її суто через організаційні принципи, таїнства та догмати.

Радикалізм єретиків XV ст. виявлявся й у ставленні до Євангелія. Відомо, що стригольники кінця XIV ст. розглядали його як основу свого вчення, на нього посилалися під час критики Церкви та духовних осіб. Що стосується радикального крила єретиків, то їхні погляди на Євангеліє були суттєво

іншими. «А понеже бо самых того истинных еуаггельских благовестей и преда ней апостольских и отеческих не верующе» [12], – йдеться про стригольників в останній грамоті митрополита Фотія. Із цих слів розуміємо, що описані в даному фрагменті еретики відхиляли Євангеліє та вміщенні в ньому повчання.

Є підстави стверджувати, що представники радикального крила стигольників не визнавали божественної природи Христа, адже вчення про Ісуса як про Сина Божого є основним складником Євангелія. Стригольників XV ст. дослідники іноді називають монотеїстами, оскільки вони визнавали лише Бога Отця і сприймали його як батька всього суцього. Однак навряд чи це твердження є беззаперечним. Якби стригольники були монотеїстами, то у джерелах були б згадки про те, що вони заперечують ще один важливий православний догмат – Святу Трійцю. Однак таких достовірних відомостей у джерелах не виявлено.

Таким чином, ересь стригольників була своєрідним релігійним феноменом духовного життя в Північно-Східній Русі. Віровчення еретиків стало реакцією частини населення на трансформацію статусу Церкви у суспільстві та шляхів і методів його досягнення. Вступивши в гостру полеміку з офіційною Церквою, стригольники заперечували основні християнські догмати, сповідалися матінці-землі, не визнавали духовенство як стан, наділений благодаттю, та звинувачували священників у поставленні «по мзді». Швидке поширення таких ідей у Новгороді та Пскові стало причиною активної боротьби офіційної Церкви з еретиками, підсумком якої став цілковитий занепад стригольництва як еретичного руху.

Література:

1. Алексеев А.И. Религиозные движения на Руси последней трети XIV – начала XVI в.: стригольники и жидовствующие. Москва : Индрик, 2012. 560 с.
2. Алексеев А.И. К изучению ереси стригольников. Москва : Индрик, 2019. URL: http://www.drevnyaya.ru/vyp/stat/s4_18_2.pdf.
3. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований, в связи с мифическими сказаниями других родственных народов. Т. 1. Москва, 1865. 804 с. URL: <https://runivers.ru/upload/iblock/85e/1.pdf>.
4. Голубинский Е.Е. История русской церкви. Т. 2. Период второй, московский, от нашествия монголов до митрополита Макария включительно. 2-я половина тома. Москва, 1900. 919 с. URL: <https://www.prlib.ru/item/416951>.
5. Грамота константинопольского патриарха Нила в Псков о пошлинах, взимаемых с церковных ставленников (против стригольников). Ок. 1382 г. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Aleksej_Pavlov/pamjatniki-drevne-russkogo-kanonicheskogo-prava/22.
6. Казакова Н.А., Лурье Я.С. Антифеодальные еретические движения на Руси XIV – начала XVI века. Москва ; Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1955. 573 с.
7. Любашенко В.І. Еретичні течії. *Ізборник. Історія української культури. Т. 2 (українська культура XIII – першої половини XVII століть)*. Київ, 2011. URL: <http://izbornyk.org.ua/istkult2/ikult222.htm>.
8. Любашенко В. Богомільство у Київській митрополії: гіпотези та коментарі. *Проблеми слов'янознавства*. 2013. Вип. 62. С. 23–37. URL: <http://prima.lnu.edu.ua/slavyistyka/eng/n62/02.pdf>.
9. Определения Владимирского собора 1274 года. URL: <https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%9E%D0%BF%D1%80%D0%B5%B4>.
10. Печников М.В. Доктрина стригольников: опыт реконструкции. *Russiamediaevalis. Tomus X, 1*. Мюнхен, 2001. С. 107–125. URL: https://www.academia.edu/41157464/41157464/Доктрина_стригольников_опыт_реконструкции_Russia_mediaevalis_Tomus_X_1_2001_C_107_125.
11. Послание митрополита Фотия во Псков против стригольников. 23 сентября 1416 г. URL: <https://www.sedmitza.ru/lib/text/433553/>.
12. Послание митрополита Фотия во Псков против стригольников 22 июня 1427 г. URL: <https://www.sedmitza.ru/lib/text/433559/>.
13. Поучение русского епископа Стефана против стригольников. Около 1386 г. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Aleksej_Pavlov/pamjatniki-drevne-russkogo-kanonicheskogo-prava/25.
14. Православно-догматическое богословие Макария, митрополита Московского и Коломенского. Т. 2. Санкт-Петербург, 1883. 674 с. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Makarij_Bulgakov/pravoslavno-dogmaticheskoe-bogoslovie-tom2/29_1.
15. Рыбаков Б.А. Стригольники. Русские гуманисты XIV столетия. Москва : Наука, 1993. 336 с.
16. Тихонравов Н.С. Сочинения. Т. 1. Древняя русская литература. Москва : М. и С. Сабашниковы, 1898. 591 с. URL: <https://www.prlib.ru/item/1095770>.